

Brott och mentalitet i Sverige och Finland under medeltiden och 1500-talet

ELJAS ORRMAN

Under de senaste decennierna har det i Europa och Amerika funnits ett stort intresse för att genom studier av brottslighet klarlägga samhällsstrukturer och människorelationer i det förindustriella samhället. I två nya arbeten av Eva Österberg och Dag Lindström, *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns* (Studia Historica Upsaliensia 152. 169 s. Uppsala 1988) och av Heikki Ylikangas, *Valta ja väkivalta keski- ja uuden ajan taitteen Suomessa* (Makt och våld i Finland vid övergången från medeltiden till nya tiden; 195 s. WSOY. Helsinki 1988) granskas samhällsförhållandena utgående från studiet av brottsligheten, i den förra undersökningen främst i de svenska städerna, i den senare på landsbygden, företrädesvis i södra och västliga Finland. Tidsmässigt spänner båda arbetena över en tidrymd från slutet av medeltiden fram till början av 1600-talet. De från varandra klart avvikande utgångspunkterna i dessa arbeten ger anledning till att något utförligare belysa forskningstraditionerna i Sverige och Finland i fråga om studiet av brottslighet och samhällsförhållanden under vasatiden.

Det är egentligen först på 1980-talet som ett mera systematiskt studium av domböcker och saköreslängder inom en socialhistorisk forskningsram kommit i gång i Sverige. Detta intresse har inspirerats av den internationella forskningen med liknande frågeställningar. I Sverige har detta forskningsintresse till väsentliga delar initierats av professor Eva Österberg.¹ I Finland är detta intresse av betydligt äldre datum.

En första ansats inom finländsk historieforskning att kvantitativt analysera brottsligheten under 1500-talet finner man hos Aulis Oja i hans lokalthistoriska arbete om S:t Marie socken i Egentliga

¹ Eva Österberg, ' "Den gamla goda tiden". Bilder och motbilder i ett modernt forskningsläge om det äldre agrarsamhället', *Scandia* 48, 1982, s. 46–54. Idem, 'Väld och våldsmentalitet bland bönder. Jämförande perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige', *Scandia* 49, 1983.

Finland,² men det är Pentti Renvall som egentligen lade grunden till ett systematiskt studium av brottsligheten och dess struktur med syftet att belysa samhällsförhållandena under 1500-talet. Ett väsentligt element i Renvalls metod var att statistiskt bearbeta saköreslängdernas brottsuppgifter. År 1949 utgav han tvenne till sin karaktär helt olika undersökningar, i vilka han nyttjade domböcker och saköreslängder för klarläggande av 1500-talets samhällsförhållanden.

I 1500-talsdelen av *Egentliga Finlands landskapshistoria* deklarerar Renvall som sin avsikt att initiera ett statistiskt nyttjande av saköreslängderna för att klarlägga relationerna inom samhället³ och företar därefter en analys av brottsligheten i landskapet under perioden 1565–1584; det behandlade materialet omfattade över 14 000 brott. Genom att uträkna de olika brottstypernas frekvens i förhållande till antalet mantal i jordebokssocknarna, vilka motsvarade tingslagen, försöker han att tentativt indela Egentliga Finland i ett antal regioner med likadan samhällsstruktur. Som den utslagsgivande faktorn för variationen i brottsligheten ser Renvall olika slag av spänningar i samhället förorsakade främst av ekonomiska faktorer, men brottsligheten har enligt honom även påverkats av framträdandet av en ny, modern människotyp i de mest utvecklade regionerna.

I den andra undersökningen från år 1949 behandlar Renvall mentaliteten hos 1500-talets finländare i ljuset av deras rättsliga föreställningar.⁴ I den här undersökningen tillämpas en kvalitativ analys på domböcker och saköreslängder. Sålunda blir tingsbehandlingen av målen samt utmätandet av straff föremål för en utförlig granskning. Bl.a. straffnedsättningarna och förlikningarna parterna emellan samt ersättningarna till de dräptas anhöriga ägnas betydande uppmärksamhet. Allt detta är dock underordnat syftet att vinna insikt om 1500-talsmänniskans mentala struktur. Då detta arbete fram till helt nyligen ser ut att så gott som helt ha blivit ouppmärksammat utanför den finskspråkiga historieskrivningen,⁵ presenteras här de väsentligaste slutsatserna i korthet.

² A. M. Tallgren – Aulis Oja, *Maarian pitäjän historia* I, Turku 1944, s. 302–307.

³ Pentti Renvall, 'Valtiolliset vaiheet ja hallinnollis-oikeudellinen kehitys', *Varsinais-Suomen historia V:1*, Turku 1949, s. 222; brottsligheten behandlas på s. 222–236.

⁴ Pentti Renvall, *Suomalainen 1500-luvun ihminen oikeuskatsomustensa valossa*. Annales universitatis Turkuensis, Series B, XXXIII, Turku 1949.

⁵ Boken har recenserats av Ragnar Hemmer i *Tidskrift utg. av Juridiska föreningen i Finland* 1950, s. 378–385, men däremot varken i *HTF* eller *HAik*. – Jfr Marja Taussi Sjöberg, 'Staten och tinget under 1600-talet', *HT* 1990, not 42 s. 177.

Enligt Renvall var den mentala strukturen hos finländarna på 1500-talet helt annorlunda än under senare århundraden. Deras mentalitet präglades av omedelbar och häftig affektivitet som yttrade sig i snabba kast från hat till medlidande och vice versa. Individens agerande bestämdes av yttre impulser, medan det fanns blott ringa utrymme för individuellt tänkande. De sociala bindningarna till gruppen var starka och individens reaktioner betingades av gruppens reaktioner. Det abstrakta tänkandet var rudimentärt och kausalitetsuppfattningen präglades av magiska föreställningar. Under 1500-talet börjar dock enligt Renvall nya drag framträda i finländarnas mentala struktur. Det urpräglat affektiva reaktionsmönstret börjar försvagas och ändamålsenlighetsöverbäganden börjar göra sig gällande liksom även element av abstrakt tänkande.

De mentala strukturer som Renvall utgående från rättegångshandlingarna tillskriver 1500-talsmänniskan har starkt influerats av tysk utvecklings- och gestaltpsykologi, som Renvall genom sina psykologiska studier blivit förtrogen med; under sitt studiebesök i Berlin 1930 studerande han sålunda både historia och psykologi.⁶ Man kan ställvis inte värja sig för intrycket att det är färdiga modeller om människosläktets mentala utvecklingsstadier som med hjälp av rättegångshandlingarna appliceras på 1500-talets finländare.

Renvalls uppfattning om de grundläggande elementen i den mentala strukturen hos finländarna i början av nya tiden har beröringspunkter med Norbert Elias syn på den medeltida människans mentalitet och reaktionsmönster. Sålunda är tämjandet av det affektiva beteendet den röda tråden i den civilisationsprocess som tecknas av Elias; begrepp som "Affekthushalt" och liknade är återkommande nyckelord hos honom.⁷ I fråga om de processer som förorsakar förändringarna i den mänskliga mentaliteten har Renvalls och Elias' synsätt däremot ingenting gemensamt. Hos den förra är det den förändrade mentala strukturen hos människorna som framkallar förändringar i samhällsstrukturen,⁸ medan det hos den senare än den allt större komplexiteten i människorelationerna och de allt längre relationskedjorna i samhället som ger upphov till en förändrad mentalitet.

⁶ Seikko Eskola, 'Pentti Renvall ja psykologia', *HAik* 1983, s. 100–107.

⁷ Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation I–II*, Basel 1939; Elias verk ser ut att ha förblivit okänt för Renvall trots att det anskaffats till Helsingfors universitetsbibliotek år 1941.

⁸ Heikki Ylikangas, 'Perimmäinen selitys Renvallin historianfilosofiassa', *HAik* 1983, s. 111–113. Antero Heikkinen, 'Yksilö ja yhteisö Renvallin kehitysjäntelussa', *HAik* 1983, s. 114–115.

Renvalls undersökningar rörande brottsligheten och samhällsutvecklingen har gett impulser åt den lokalhistoriska forskningen. I ett antal sockenhistorieverk har brottsstrukturen analyserats i hans efterföljd. I tvenne landskapshistorieverk analyseras 1500-talets och även den därpåföljande tidens brottslighet med statistisk metod. I Tavastlands historia behandlar Yrjö Blomstedt dessa frågor och för framställningen ända fram till början av 1700-talet.⁹ I Savolax historia ägnar Kauko Pirinen stort utrymme åt behandlingen av brottsligheten och dess vittnesbörd om samhällsförhållandena; denna initierade framställning präglas av grundlighet och stor förtrogenhet med källmaterialet.¹⁰ Pirinen tar även ställning till Renvalls slutsatser om 1500-talsfinländarnas mentala struktur och kommer utgående från det savolaxiska materialet till en avvikande uppfattning. Det som Renvall tolkade som vittnesbörd om allmogens attityder och reaktionsmönster, härleder sig i själva verket från de processuella formerna vid rättegångsbehandlingen som dikterades av landslagens stadganden. Sålunda har 1500-talets finländare enligt Pirinen inte varit den av affekter och magiska föreställningar styrda primitiva varelse som Renvall gjorde honom till.

En annan linje i studiet av brottsligheten representeras av Renvalls elev Heikki Ylikangas. I centrum för hans intresse står sambandet mellan brottslighet och samhällsutveckling under den period som sträcker sig från 1500-talet fram till 1800-talet.

Genom att sviter av tänkeböcker, d.v.s. rådsprotokoll, har bevarats från några svenska städer fr.o.m. 1400-talet, är det i motsats till Finland där möjligt att studera brottsligheten i städerna redan under slutet av medeltiden. I Österbergs och Lindströms arbete undersöks brottsligheten i de svenska städerna utgående från situationen i Arboga och Stockholm. Arbetsfördelningen mellan författarna är att Österberg svarar för kapitlet med övergripande problemformuleringar och behandlar förhållandena i Arboga under perioden 1452–1543 samt våldet och omsorgen inom familjen, medan Lindström fått på sin lott presentationen av lagstiftning och domstolsväsende jämte behandlingen av brottsligheten i Stockholm under perioden 1475–1625.

Brottsstrukturen samt praxis vid rättsskipningen i de svenska städerna mot slutet av medeltiden och i början av nya tiden står i centrum för intresset i Österbergs och Lindströms undersökning. Det

⁹ Yrjö Blomstedt, 'Hallinto ja oikeuslaitos', *Hämeen historia* 2.2, Hämeenlinna 1960, s. 192–214.

¹⁰ Kauko Pirinen, 'Rajamaakunta asutusliikkeen aikakautena 1534–1617', *Savon historia II:1*, Pieksämäki 1982, s. 500–534.

yttersta målet formuleras på följande sätt: "Through the analysis of crime, punishment, and justice, we are ultimately seeking to arrive at an understanding of the medieval and early modern world." Problemformuleringen influeras i hög grad av den internationella forskningsdebatten rörande brottsligheten i det förindustriella samhället.

Det komparativa greppet dominerar i Österbergs behandling av brott och social kontroll i Arboga. Huvudresultaten och de olika förklaringsmodellerna i fråga om den förindustriella brottsligheten i den internationella forskningen presenteras med sakkunskap. Ett av syftena med studien är också att bidra med svenskt jämförelsematerial för en komparation i ett europeiskt perspektiv. Den internationella metoddiskussionens resultat tillgodogörs även vid granskningen av förhållandena i Arboga. Sålunda diskuteras frågan om hur väl eller dåligt den genom domstolsbehandling registrerade brottsligheten motsvarar de i verkligheten begångna brotten. För Arbogas del är Österberg benägen att anse, att brotten i stor utsträckning blev dragna inför rätta.

Den statistiska analysen av brottsstrukturen i Arboga ger vid handen, att våldsbrotten dominerade under hela perioden från 1450-talet fram till 1540-talet. Denna brottskategori stod för 68 % av de fällande domarna i staden. Våldsbrotten var särskilt talrika på 1470-talet. För att kunna följa utvecklingen i småstäderna också fram till årtiondena kring sekelskiftet 1600 studeras brottsstrukturen i Vadstena för perioderna 1580–1589 samt 1602–1610. Situationen i Vadstena visar en vikande tendens i våldsbrottsligheten; brotten inom denna kategori utgjorde något under 40 % av alla brott. Den näst största brottskategorin i Arboga (11 %) utgjordes av försummelserna att inställa sig för rätta. Denna kategori förlorar i betydelse under 1500-talet, medan överträdelserna av ekonomiska regleringsföreskrifter ökar fr.o.m. 1510-talet.

Den exceptionellt höga våldsbrottsligheten under 1470-talet sätter Österberg i samband med de politiska motsättningar som då rådde bl.a. mellan tyskar och svenskar. I övrigt ses våldsbrottsligheten som ett uttryck för ett högre mått av spontan aggressivitet under övergången från medeltiden till nya tiden än under senare århundraden. Våldsbrotten, som till övervägande del bestod av lindrig misshandel, utfördes i stor utsträckning av personer tillhörande stadens borgerskap. Dessa brott medförde antagligen ingen stigma för utövaren, utan de återspeglar rådande hederskodex. Som en möjlig orsak till de talrika våldsbrotten i tänkeböckerna ser Österberg stadsförvaltningens strävan att uppbära alla de sakören som staden var berättigad till. Som en annan möjlig förklaring anförs att fällande domar i dylika mål var ett uttryck för strävanden att förhindra eskaleringen av konflikterna; den som utfört våldshandlingen hade med denna hand-

ling försvarat sin heder, medan den andra parten åter genom rättsprocessen återupprättade sin heder.

Domstolarna i de svenska städerna har enligt Österberg i sin verksamhet främst eftersträvat upprätthållandet av fred och ordning i stadssamfundet; de var inte instrument för hämnd och repression. Målet var att åter integrera lagöverträdaren i samhället, inte att utsluta honom därifrån. Som ett vittnesbörd för att domstolsbehandlingen syftade till att få till stånd försoning parterna emellan anför Österberg det faktum, att bötesbeloppen i 50–60 % av alla bötfällda mål blev nedsatta från de av lagen föreskrivna beloppen.

Brottsligheten i de svenska städerna – och även på landsbygden – karakteriserades under medeltiden och ännu långt senare av ett försvinnande litet antal stölder. Österberg understryker den stora kontrasten i detta avseende mellan Sverige och de sydliga och västliga delarna av Europa utgående från Michael R. Weisers sammanställningar, enligt vilka stöldbrottsligheten i de europeiska städerna generellt uppgick till 40 % av de dömda brotten. Trenden "de la violence au vol", som går ut på att stöldbrotten undantränger våldsbrotten som den dominerande brottskategorin, kan inte iakttagas i Sverige under perioden 1450–1630. Orsaken till stöldernas ringa antal i det svenska riket ser Österberg i de speciella samhällsförhållandena, som avvek från situationen i största delen av det övriga Europa. I det svenska riket var bondeklassen i exceptionellt hög grad självägande och även adelns landbor hade en förhållandevis oberoende ställning till följd av att adlig storgodsdrift knappast alls förekom mot slutet av medeltiden. I riket saknades även stora städer som skulle ha utgjort lämpliga tillhåll för tjuvar. Även de ekonomiska skillnaderna var relativt små. Allt detta har enligt Österberg präglat den svenska mentaliteten genom att gemene man var van att råda över sin dagliga tillvaro och även var i stånd att planera, inte enbart för överlevanden, utan också för framtiden och de efterkommande. En dylik mentalitet var ägnad att upprätthålla förbudet mot att stjäla.

Dag Lindström inleder avsnittet om brottsligheten i Stockholm med att presentera källmaterialet, tänkeböckerna och saköreslängderna, varvid frågan om deras representativitet dryftas. Författaren framhåller att skråna och gillena hade rätt till intern jurisdiktion över sina medlemmar i vissa slag av brott. Staden var dock mån om att få de bötesintäkter som den var berättigad till, vilket talar för att bortfallet inte är alltför stort. Förlikningar utanför domstolen medförde även att brott inte framträder i handlingarna.

Granskningen av brottsligheten i Stockholm under perioden 1475–1625 visar att våldsbrotten var den allmännaste typen under hela perioden. Kvantitativt skedde inga större förändringar i våldsbrottsligheten, men våldets andel av alla avdömda brott sjönk från

drygt hälften till en dryg fjärdedel. Lindström framhåller att de inför domstol behandlade våldshandlingarna ofullständigt återger det totala våldet i samhället. Det fanns ett utbrett legaliserat våld bl.a. i relationen mellan arbetsgivare och arbetstagare samt inom familjen.

Medan våldsbrottens andel av de avdömda brotten sjönk, ökade överträdelsena av ekonomiska reglementeringsföreskrifter särskilt under 1500-talet. De utgjorde en tiondedel av brotten kring 1480, men fr.o.m. 1530-talet var deras andel en fjärdedel. Även ärekränkningar och olydnad mot myndigheterna visade en tendens att öka.

Till sin karaktär var våldsbrottsligheten i Stockholm likadan som i Arboga. I sin granskning kommer Lindström till slutsatsen att de lindriga våldshandlingarna kan ha haft till huvudsakligt syfte att kränka dem som blev utsatta för dessa handlingar och att de närmast skall jämföras med verbala ärekränkningar; detta skulle förklara benägenheten att dra obetydliga våldshandlingar inför rätta. Mot slutet av perioden utgör soldaterna ett nytt element bland förövarna av våldshandlingar, vilka också tenderar att bli grövre till sin karaktär.

Även förlikningarna mellan parterna tas upp till granskning om än tämligen kortfattat. Förlikningar ingicks såväl i samband med våldsbrott som i fråga om ärekränkningar. Lindström förvånar sig över att de också var vanliga i samband med brott mot liv. Förlikningarna illustreras med några exempel utan försök till någon djupare analys. Kompensationerna till kändeparten behandlas i korthet. Författaren förmodar även att den dräptas anhöriga ofta accepterade rubriceringen vådadråp för att kunna få ekonomisk vinning.

Om orsakerna till brottsstrukturen och förändringarna i den framläggs allmänt hållna iakttagelser och ett antal hypoteser. Sålunda sätts det ökade antalet stölder mot slutet av den behandlade perioden i samband med det växande antalet tjänstefolk och soldater i rikets centralort.

Som ett exempel på möjligheterna att genom en mera intensiv analys av annat källmaterial än det, som emanerar från rättsskipningen, vinna insikt om de omständigheter som framkallade brottslighet kan tjuvnadsbrotten anföras. Det siffermaterial som Lindström presenterar visar höga stöldsiffror för vissa år. År 1492, som avser tiden maj 1492–april 1493, uppgick antalet stölder i Stockholm till 18. Under 1500-talet och i början av 1600-talet har saköreslängderna höga stöldsiffror för 1587 (15 st.), 1596 (15 st.), 1603 (20 st.) och 1616 (17 st.). Alla dessa toppar i stöldbrottsligheten sammanfaller med missväxter och hungersnöd samt höga spannmålspriser. Skördarna i början av 1490-talet ser ut att ha varit exceptionellt dåliga med exportförbud i Stockholm och höga maximipriser i Åbo som följd. I Finland har missväxter inträffat 1587 och 1588, möjligen även 1589, och också åren 1595–1598 kan karakteriseras som nödår. Till de allra

svåraste missväxtåren i hela norra Europa hörde 1601 och 1602, varjämte även 1603 och 1604 betecknas som nödår. Åtminstone i norra Sverige har åren kring mitten av 1610-talet varit missväxtår.¹¹

Stöldbrottsligheten når sin kulmen i Stockholm under de exceptionellt svåra nödåren i början av 1600-talet. Samtidigt noteras höga spannmålspriser i Sverige, visserligen inga maximala priser i motsats till situationen i Åbo. Den exceptionella stöldvågen i Stockholm sammanfaller tidsmässigt med de hungerupplopp som fick det ryska riket att skaka i sina grundvalar. För övre Norrlands vidkommande har Lennart Lundmark visat att missväxtåren vid mitten av 1610-talet ledde till hungerstöder.¹² Som en av förklaringarna till den ökande stöldbrottsligheten i Stockholm mot slutet av 1500-talet och i början av följande århundrade kan därför anföras "direkta" eller "indirekta" hungerstöder som förorsakades av återkommande missväxter med åtföljande höga spannmålspriser.

Heikki Ylikangas bok om makt och våld vid övergången från medeltiden till nya tiden består av fyra separata studier om rättsväsendet och brottsligheten. Artiklarna har följande rubriker: 'Domaren på Olaus Petris väg', 'Vad avsågs med morgongåva', 'Våldet och hur det sonades' samt 'Tvenne lagvaktare i förändringarnas ström' som betecknas som exkurs. Studierna är populärt hållna bearbetningar av undersökningar som tidigare framlagts i olika sammanhang.

Tyngst vägande är artiklarna om Olaus Petri och domarämbetet samt om våldsbrottsligheten. I den förra granskar Ylikangas omständigheterna kring domarreglernas tillkomst samt de missförhållanden

¹¹ Kustavi Grotenfelt, 'Aikaisemmista katovuosista Suomessa', *Juhlajulkaisu E. G. Palménin 70-vuotispäiväksi*, Porvoo 1919, s. 67–68. Matleena Tornberg, 'Ilmaston ja sadon vaihtelut Lounais-Suomessa 1550-luvulta 1860-luvulle', *THArk* 44, 1989, s. 62–68. Eljas Orrman, *Bebyggelsen i Pargas, S:t Märten och Vemo socknar i Egentliga Finland under senmedeltiden och på 1500-talet*, *Historiallisia Tutkimuksia* 131, Vammala 1986, s. 192–194. Erkki Kuujo, *Turun kaupungin historia 1366–1521*, Turku 1981, s. 127. Hugo Yrving, 'Kornhandel, Sverige', *KLNM* IX, sp. 158–159. Eli F. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa I:2*, Stockholm 1936, s. 403; *FMU* V, nr 4359–4360. Lennart Lundmark, 'Svält och stöder i övre Norrland under 1610-talet', *Arkivet, historien, rörelsen. Sven Lundkvist 60 år*, Skara 1987, s. 101.

¹² Eljas Orrman, 'Bidrag till Finlands prishistoria. Priserna på råg, smör, tjära och salt i Egentliga Finland 1541–1610', *HTF* 1982, s. 370–372, 375–376. Eli F. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa I:1*, Stockholm 1935, diagram 4. Lundmark, s. 104–109 – Om Ryssland t.ex. Helmut Neubauer, 'Vom letzten Rurikiden zum ersten Romanov', *Handbuch der Geschichte Russlands I:II*, Stuttgart 1989, s. 1012–1013.

inom rättsväsendet som gav upphov till dem. Enligt Ylikangas kan utarbetandet av domarreglerna endast förstås mot bakgrunden av Olaus Petris karriär från kungagunstling till oppositionsman. Som det främsta motivet för Olaus Petris och även Laurentius Andræs opposition mot kungen ser Ylikangas det agg och den bitterhet som de framkallat hos prästerskapet för sin medverkan vid avvecklandet av kyrkans självständiga ställning i förhållande till kungamakten. Olaus Petris opposition mot Gustav Vasa på 1530-talet ses i grund och botten som ett försök till försoning med ständsbröderna. Ett uttryck för oppositionen var domarreglerna som är en yttring av kritik mot missförhållandena inom rättsväsendet och samtidigt förtäckt kritik av kungen.

Utgående från domarreglernas maximer granskas de missförhållandena som rådde inom rättsskipningen under 1500-talet. Till dessa hörde domarnas begivenhet att ta mutor och önskan att förvärva bötesandelar. Detta åter bottnade till väsentlig del i att häradshövdingssämbetena förlänades åt högadeln och i praktiken sköttes av lagläsare. De sistnämnda åter hade en osjälvständig och svag position som särskilt framträder vid inrikespolitiska konflikter, t.ex. klubbekriget. Det hörde enligt Ylikangas till det normala, att domarna nonchalerade lagens stadganden vid utmätandet av straff. En källa till orättvisa domar utgjordes av edsgårdsmännen och deras roll vid bevisningen. Just förekomsten av orättvisa domar oroade Olaus Petri, och han strävade efter att eliminera möjligheterna att utfärda sådana. Den negativa inställningen till eder var ett uttryck för dessa strävanden. Ylikangas tecknar således rättsväsendets tillstånd i det svenska riket, särskilt i den östra rikshalvan, med mörka färger.

Det är inte enbart 1500-talets våldsbrottslighet som behandlas i studien om våldet och hur det sonades, utan hela rättsväsendets funktionssätt blir föremål för en granskning och även andra brottstyper beaktas. Studien grundar sig i hög grad på författarens undersökning om samma ämne från 1971,¹³ men i den föreliggande studien saknas det omfattande statistiska materialet från den tidigare undersökningen, som också innehåller jämförelser med förhållandena i Sverige.

Inledningsvis granskar Ylikangas tendensen att skärpa lagstiftningen och att utmäta allt strängare straff som gör sig gällande under senare hälften av 1500-talet, men enligt honom kan denna trend förmärkas redan fr.o.m. landskapslagarnas tid. Under vasakonungarna var de strängare straffen med bl.a. hänvisning till Mose lag inte enbart avsedda att förbättra de rättsliga förhållandena, utan de syftade

¹³ Heikki Ylikangas, 'Väkivaltarikosten motivaatiopohja 1500-luvun Suomessa', *HArk* 65 1971, s. 86–205.

i grund och botten till att stärka kungens och centralförvaltningens auktoritet inom alla sektorer av samhällslivet.

Av 1500-talets domböcker och saköreslängder framgår att böter inte sällan var lägre än vad lagen föreskrev och att vid brott mot liv den skyldige kom undan med böter även i sådana fall, där lagen inte medgav det. Redan Pentti Renvall behandlade utförligt dessa företeelser. Ylikangas tar upp de lindriga straffen till förnyad granskning och framlägger flera nya iakttagelser och tolkningar. Han framhåller att de nedsatta straffen var allmän praxis och att de allra flesta dråpare kom undan med bötesstraff. Han visar också att det fr.o.m. 1560- och 1570-talen börjar förekomma en ny typ av motiveringar i samband med bötesdomar för dråp. Man åberopade att gärningen skett i nödvärn eller i hastigt mod eller att offret på ett graverande sätt bidragit till den dödliga utgången; man åberopade även bristande bevis i dylika sammanhang. Det förekom också att den åtalade inledningsvis dömdes förlustig livet men därefter benådades till böter "till Kunglig Majestets behag". Dessa motiveringar tolkas som ett sätt att i en tid med en skärpt kriminalpolitik rättfärdiga de lindriga straffen.

Ylikangas belyser skickligt hur de nedsatta straffen var i allas intresse och hur de involverade agerade, särskilt i samband med mål som gällde dråp. Här framträder fogdens aktiva roll vid tinget. Ylikangas kan göra det sannolikt att dråparna redan före domstolsbehandlingen kunde avtala med fogden om domens art, dödsdom eller böter, och förmodar att fogden inte alltid blev lottlös ifråga om de ekonomiska värden som bytte ägare i samband med dessa rättegångar. Domstolens rörelsefrihet kunde även inskränkas genom att svarande- och målsägandeparten ingick förlikning och den senare uppbar ersättningarna redan före domstolsbehandlingen, varvid en dödsdom i praktiken var utesluten.

Som främsta orsak till domarnas, övriga myndighetspersoners, den lokala adelns och sakägarnas beredvillighet till bötesstraff vid brott mot liv ser Ylikangas ekonomiska intressen. I Finland har domarna i praktiken kommit i besittning av häradets bötesandelar i sin helhet, och adeln har tvärt emot privilegierna i stor utsträckning kunnat innehålla kronans andel av sina landbönders och även sina förläningsbönders böter. Han anser också att de i saköreslängderna redovisade nedsatta bötesbeloppen tjänade liknande syften; med nedsatt kronandel var det lättare för den dömda att pretera häradsandelen som inte nedsattes samt eventuella mutor. — De nedsatta bötesbeloppen och sparandet av dråparnas liv har dock även getts en annan förklaring. Blomstedt och Pirinen ser som främsta orsak omsorgen om skatteunderlaget, detta särskilt under de sista årtiondena av 1500-talet som för Finlands vidkommande präglades av såväl kameral som demografisk ödeläggelse samt av kronans uttag av ökade resurser för

krigföringen; handlingarnas vittnesbörd visar att dylika hänsyn inverkat på domstolarnas utslag.¹⁴

Förlikningarna mellan parterna i samband med dråp analyseras även. De egendomsvärden med vilka dråparen hade att lösa sitt liv av den avlidnes anhöriga uppgick i regel till betydande belopp och kunde motsvara värdet av hela hemman. Det ser ut som om dråparen ofta måste avstå så gott som hela sin egendom. I motsats till Dag Lindström konkretiserar Ylikangas i någon mån ersättningsbeloppens storlek med att anföra priser på olika slag av tillgångar i agrarsamhället. Även i fråga om fördelningen av ersättningen mellan den avlidnes anhöriga gör Ylikangas intressanta iakttagelser.

Under senare hälften av 1500-talet minskar antalet mål i saköreslängderna i Finland, vilket uppmärksammats av ett flertal forskare. Renvall kom till slutsatsen att det långvariga kriget mot Ryssland ledde till en nedgång i brottsligheten, antingen genom att det skedde en mental förändring eller genom att de element som var kriminellt disponerade blev involverade i de militära aktiviteterna. Blomstedt däremot ser nedgången i antalet bötfällda mål som en följd av en ändrad attityd hos allmogen; obetydliga brottmål drogs inte längre inför rätta. Det sjunkande antalet bötesdomar i saköreslängderna mot slutet av 1500-talet berodde enligt Ylikangas främst på att det fanns allt mindre kronoandelar som skulle redovisas i räkenskaperna. Adeln har egenmäktigt innehållit dessa andelar av de böter som deras länbor och förläningsbönder blev ådömda. Detta förklarar säkert en ansevärd del av nedgången i de regioner där hemmanen i stor utsträckning var av frälse natur och där förläningarna var talrika, men detta var inte fallet i alla delar av Finland.

Problemet med det sjunkande antalet avdömda mål mot slutet av 1500-talet har utförligt granskats av Pirinen utgående från situationen i Savolax, där ränteavsöndringarna under 1500-talet var fåtaliga. Från detta område finns inte endast saköreslängder utan för vissa år även domböcker. Pirinen framlägger flera intressanta resultat. För det första visar det sig att antalet ting per år sjunker mot slutet av århundradet. För tingslaget utgjorde underhållet av slottsfolket och dess hästar under tinget en betydande belastning, och då det långa kriget i öster krävde allt större resursuttag har det varit nödvändigt att minska antalet årliga ting. För det andra sker en drastisk nedgång i antalet avdömda brott kring år 1580, vilket inte enbart förklaras av det minskade antalet årliga ting. Vidare finner Pirinen att brottmålen kring 1560 representerade c:a 60 % av alla i domböckerna nedtecknade ärenden, men ett halvt århundrade senare dominerade civilmålen med över tre fjärdedelar. Som främsta orsak till nedgången i antalet

¹⁴ Blomstedt, s. 208–209. Pirinen, s. 526–527.

let brottmål som togs upp vid tingen ser Pirinen en attitydförändring bland allmogen; man drog inte längre obetydliga brott inför rätta. Till nedgången medverkade även det lägre antalet årliga ting, liksom även en minskad benägenhet hos häradrätten att utdöma böter.¹⁵

Brotten mot liv analyseras av Ylikangas på grundval av saköreslängderna, vilka ser ut att innehålla uppgifter om alla eller nästan alla dråp. Hans slutsats är att antalet dråp minskade under 1500-talets lopp, först i kustregionerna och senare i inlandet. Från denna allmänna trend förekom dock regionala avvikelser.

På 1500-talet var de lindriga våldsbrotten den mest vanliga brottskategorin på landsbygden i Finland, medan olydnad mot överhetens påbud utgjorde den näst allmänna typen. I västra Nyland, som Ylikangas ägnat särskild uppmärksamhet, utgjorde fallen av misshandel 40 % av alla avdömda brott. Först under det andra kvartalet av följande århundrade sker en ändring i brottsstrukturen. Då blir sedlighetsbrotten den allmännaste brottstypen, och även ärekränkningarna ökar.

Genom att tillgodogöra sig informationen i saköreslängder och övrigt kameralt längdmaterial kan Ylikangas teckna en tämligen nyanserad bild av misshandelsbrottsligheten. Av dessa brott utförde kvinnorna blott 5 % i Ylikangas undersökningsområde, medan 15 % av offren var kvinnor. Tjänstefolket, främst drängarna, har i betydligt högre grad varit offer för misshandel än förövare av våldsbrott. För Lojo sockens vidkommande visar Ylikangas, att c:a en tredjedel av dem som dömdes för misshandel var husbönder och att i stort sett alla bönder någon gång blev fällda för våldsbrott. En särskilt framträdande grupp bland dem som gjorde sig skyldig till misshandel utgjorde nämndemännen, särskilt de med lång tid i nämnden; sålunda ådrog sig i Lojo den 1571 som den rikaste taxerande bonden, som tidigare varit nämndeman, ett tiotal bötesstraff för misshandel under 1550- och 1560-talen. Åtal och dom för misshandel utgjorde inget hinder för medverkan i nämnden vid det ting där domen föll.

Ylikangas ägnar stort utrymme åt misshandelsbrottens orsakssammanhang. Olika hypotetiska orsakskomplex granskas, varvid de omständigheter som talar för och emot de olika hypoteserna presenteras. På så sätt blir författaren i tillfälle att granska olika slag av konfliktsituationer i 1500-talets agrarsamhälle. Sålunda dryftas bl.a. sambandet mellan ekonomiska intressemotsättningar och våldsbrott. Då författaren finner att de i våldsbrotten involverade i två tredjedelar av fallen var från samma by, men blott i en tredjedel av egendoms-

¹⁵ Pirinen, s. 500–506, 527–528. — Jfr Taussi Sjöberg, s. 161–189 samt Johan Söderberg, 'En fråga om civilisering. Brottmål och tvister i svenska häradsrätter 1540–1660'. *HT* 1990, s. 229–258.

brotten, drar han slutsatsen att ekonomiska tvister inte kan ha varit den främsta orsaken till våldsbrotten.

Behovet hos 1500-talsmänniskan att värna om sin heder ser Ylikangas som den främsta orsaken till de talrika misshandelsbrotten. Han framhåller att smädelse som inte innefattade förtal enligt landslagen inte var belagd med straff, då det var fråga om allmogen. Således saknades möjlighet att väcka åtal för kränkande yttranden som inte innehöll påståenden om kriminaliserade handlingar. Därför var den som blev utsatt för smädelse tvungen att reagera med fysiskt våld, för i annat fall godtog han förolämpningen. Ylikangas fränkänner dock inte alkoholen och de ekonomiska tvisterna en viss betydelse för våldsbrotten.

Den utbredda våldsbrottsligheten vittnar enligt Ylikangas om att allmogen i Finland vid övergången från medeltiden till nya tiden karaktäriserades av en ytterst sårbar självkänsla. Detta karaktärsdrag bottnade i att de isolerade förhållandena i skogsbygderna ledde till bristande färdigheter och tafatthet i det sociala umgänget. Detta framträdde särskilt då invånarna från skogsbyarna kom i kontakt med folket i de centralt belägna byarna. De förra blev lätt utsatta för åtlöje, vilket åter framkallade våldshandlingar från deras sida. – Hos Ylikangas utövar skogen i viss mån samma inverkan på människorelationerna som bergsregionerna hos Fernand Braudel.

Ylikangas framhåller att våldsbrottsligheten var ett underklassfenomen, eftersom bondeklassen i sin helhet hörde till underklassen. Denna slutsats avviker från hans uppfattning från år 1971. Där hänförs de besuttna bönderna till samhällets toppskikt på grund av frälsets ringa antal och dess generellt sett tämligen ringa förmögenhet ännu långt in på 1500-talet. I denna tidigare studie ses nedgången i våldsbrottsligheten som en följd av att böndernas självkänsla knäcktes av krigets ekonomiska bördor samt av adelns och den närstående grupper allt mera dominerande position i lokalsamhället till följd av de frikostiga donationerna och förläningarna fr.o.m. de sista årtiondena av 1500-talet.¹⁴ Nu lämnar han dock frågan om orsakerna till nedgången i våldsbrottsligheten öppen.

Den syn på domstolarnas funktionssätt och deras ställning i lokalsamhället som Österberg och Lindström företräder avviker i hög grad från Ylikangas uppfattning. De förstnämnda kommer till slutsatsen att domstolarna i sin dömande verksamhet eftersträvade det allmänna bästa genom att förhindra eskaleringen av konflikterna och genom att sörja för att de felande inte blev utstötta ur samhällsgemenskapen. Ylikangas däremot ser domstolarna som en arena, där såväl grupper som individer med tillbudsstående medel försökte påverka behandlingen till sin fördel och där alla, även de som var satta

att skipa rätt, eftersträvade ekonomisk vinning. I ett europeiskt perspektiv har Österbergs och Lindströms bedömning ett berättigande, men i deras framställning hamnar den grogrund som gav upphov till brottsligheten i skymundan.

Den största förtjänsten i Österbergs och Lindströms undersökning ligger i det internationella perspektivet och det komparativa greppet, men prioriteringen av dessa aspekter har lett till ett lamt intresse för de konkreta orsakssammanhangen bakom brottsstrukturen. I centrum för Ylikangas intresse står däremot de samhällseliga strukturer som har framkallat våldsbrottsligheten. Hans bok karakteriseras av idérikedom såväl i fråga om metoder som problematik samt av djärva och tämligen tillspetsade slutsatser, vilka kan medföra för stora för- enklingar. Som den professionella dramatiker han också är, har Ylikangas förmågan att göra sin framställning medryckande och att uttrycka sig pregnant. Det vore önskvärt, att de centrala delarna av boken kunde göras tillgängliga för det internationella forskarsamfundet.